

Г. Д. Гулянович (Київ)

З'їзд народів Росії у Києві (вересень 1917 р.)

«Золотим сном народів» пізніше назве З'їзд Народів Росії, який поставив собі за мету розв'язати цивілізованим шляхом корінні національні проблеми, голова Центральної Ради М. Грушевський. Це був перший в історії Росії форум, на якому представники різних національностей: недавньої «тюрми народів» спробували визначити свою подальшу долю, виробити стратегічні принципи співжиття на історичну перспективу.

Ідея скликання таких зборів належала Центральній Раді. Те, що саме до Києва з'їхалися представники народів Росії, було не випадковим. В результаті певної політичної лібералізації в період царювання Олександра I спочатку в Харків, а потім в Київ, як основні осередки культурного і наукового життя України, почали проникати західноєвропейські теорії, зокрема німецької національної ідеології Шеллінга, Гегеля, Фіхте, французького соціолога Робера де Лямене, польського вченого Іоахіма Лелевеля, пізніше ідеї французького соціаліста Прудона, ліберальної європейської історіософії Гізо, Макалея, теорія національного самовизначення Брюнчлі, які впливали прямо чи опосередковано на вироблення теоретичних концепцій українських мислителів, що прагнули віднайти власне бачення стосовно долі українського народу, принципи побудови української державності, місце України у слов'янській сім'ї народів¹. Під впливом зазначених факторів домінуючого серед інших політико-правових концепцій з національного питання стала федералістична концепція.

Основна причина живучості цієї концепції вбачається в тому, що довготривале перебування України в складі Російської держави привело до того, що український елемент значною мірою зрісся з імперією, в розбудову якої українці зробили величезний внесок. І сила федералістичної концепції полягала в тому, що вона розглядала українську національну справу не в ізоляції, а органічно пов'язувала визволення власної нації з «вселюдським прогресом, вбачала її у братерській сім'ї, побудованій на основах справедливості і свободи. Федералізм для більшості українських патріотів означав не відмову від національної незалежності, а найдоцільнішу на той час форму її здійснення, не як кінцеву мету, а як важливий етап на шляху «до федерації Європи і в майбутньому до федерації всього світу»².

Тут ще слід, мабуть, зазначити, що зміст понять «автономія» і «федерація» в XIX і на початку XX ст. значно відрізняється від сьогоденного їх тлумачення. Чітке визначення цих понять М. Грушевським у роботі «Якої автономії і федерації хоче Україна», написаній в 1917 р., свідчить про їх досить широке розуміння, яке значно відрізняється від того, як його трактували історики в радянський період.

Автономія — «значить право жити по своїм законам, самим собі становити закони, а не жити по чужим законам і під чужою властю», «широка політична автономія, що більше менше наближається до державної самостійності»³ і далі читаємо: «Федерація, інакше союзна держава (федеративний — союзний по латині) саме означає об'єднання в одній державі кількох держав. Організація йде або знизу, — коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту суверенності зіставляють

собі та своїм місцевим органам, не перестаючи і далі бути державами, неповносуверенними тільки. Або йде згори, коли одностайна (унітарна) держава ділиться своїм суверенітетом зі своїми провінціями й перетворюється в федерацію»⁴.

Один з членів партії соціалістів-федералістів, яка твердо і послідовно стояла на позиціях федералізму, О. Саліковський пізніше в 1919 р. напише: «Тяжіння від Росії, яке психологічно наповнювало українство без різниці партії і напрямів, по суті підготовлялось з перших днів революції, з моменту проголошення першої декларації Тимчасового уряду, який повністю забув при складанні своєї програми про самовизначення окремих народів Росії. Подальша політика Тимчасового уряду, не виключаючи соціалістичних його елементів, була, можна сказати, суцільною боротьбою з природним, неминучим і уже навіть в цьому законним процесом революційної творчості автономної державності, що з особливою силою виявилася на Україні»⁵.

Але це було пізніше. А навесні 1917 р. в Києві на Всеукраїнському Національному Конгресі були прийняті такі рішення:

1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на Україні.

2. Автономний устрій України, а також інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративно-демократичну республіку, а одним з головних принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні»⁶.

Конгрес доручив Центральній Раді, як Крайовій Раді, в найближчому часі проявити ініціативу в справі утворення міцного союзу тих народів Росії, котрі, як і українці, домагаються національно-територіальної автономії в демократичній республіці. Ще конкретніше про скликання такого зібрання говорилося в Декларації Генерального Секретаріату, схваленій пленумом Центральної Ради 27 червня 1917 р.⁷

Після Всеукраїнського Конгресу Центральна Рада декілька разів ставила на обговорення на своїх засіданнях різні питання щодо підготовки З'їзду Народів Росії. На одному з них було прийнято рішення асигнувати на з'їзд 3 000 крб.⁸

В той час, коли Центральна Рада складала далекосяжні плани, Тимчасовий уряд обмежувався мовчанням, а то й відкрито демонстрував несприйняття волевиявлення народів. І автономія, і федерація були привабливою ідеєю для російської демократії до того часу, поки трактувались в академічних колах і не стали на порядок денний. «Революційний процес розкрив справжню суть, виявив те, що історично відкладалося на психіці російського суспільства протягом вікового «збирання російської держави». Російські «всечеловеки» насправді виявилися позбавленими національного почуття... вони виявилися до крайності перейнятими почуттями великодержавності, державною жадністю... Як тільки квочка побачила, що її качата самочинно полізли у воду, як піднялася неймовірна метушня»⁹.

Проте невідкладність у вирішенні національного питання була очевидною, оскільки народи Росії вже самі почали влаштовувати своє національно-демократичне життя.

Однією з перших спроб втілення в життя національно-персональної автономії було проголошення мусульманським з'їздом в Казані в червні 1917 р. культурно-національної автономії мусульман внутрішньої Росії і Сибіру. Вищим законодавчим органом мусульманської автономії оголошувалась Національна Рада (меджліс). 10 червня та 3 липня були видані відповідно I та II Універсали Української Центральної Ради, за якими на Україні проголошувався автономний лад. Рішення про

культурно-національну автономію мусульман в своєму регіоні прийняв і з'їзд мусульман Сибіру. Необхідно було узгодити свої федералістичні устремління.

Спершу З'їзд Народів Росії планувалося скликати в Києві 15 серпня¹⁰, проте корніловщина змусила відкласти його скликання, і врешті-решт він зібрався 8 вересня 1917 р. На час відкриття з'їзду кількість прибулих делегатів була незначною, виникли навіть сумніви щодо доцільності його проведення, та в ході роботи прибували нові посланці, і зрештою представництво мало такий вигляд: делегатів з правом вирішального голосу — 84, в тому числі 8 українців, 7 білорусів, 2 грузини, 4 естонці, 11 євреїв, 9 козаків (від Терського, Донського, Амурського, Українського, Забайкальського, Оренбурзького військ), 10 латишів, 9 литовців, 6 молдаван, 3 росіянина, 10 татар, 5 тюрків (закавказьких та закаспійських мусульман). Крім того, з правом дорадчого голосу на з'їзді були присутні і 6 поляків¹¹.

З'їзд проходив в атмосфері високого підйому творчої політичної думки, твердої солідарності та братнього єднання представників. Ті, хто не міг прибути на з'їзд, прислали свої привітання, зокрема Петроградська організація демократичної партії Латвії, Ташкентська партія тюркських федералістів, Мусульманський та Туркестанський крайовий з'їзд, Кутаїський губернiальний комітет революційної партії соціалістів-федералістів, Воронежська українська громада, Вірменська революційна партія «Дашнакцютун», конференція сибірських громадських і національних організацій з Томська, Харківський мусульманський військовий комітет та інші, тим самим засвідчивши наперед про своє приєднання до рішень з'їзду. До Києва прибув і представник Тимчасового уряду — голова комісії для розробки обласної реформи М. Славинський.

Відкрив з'їзд голова Центральної Ради М. Грушевський, обраний почесним головою зборів, який у короткому вступному слові наголосив, що «федеративна Росія надалі залишається кличем хвилини» і що «під тим кличем об'єднуються всі важні народи і народності Росії»¹².

З великою увагою присутні вислухали М. Славинського, який виклав позицію Тимчасового уряду щодо питань, які хвилюють усі народи Росії і що стало причиною їхніх зборів в Києві. Від імені уряду він погоджувався з тим, що не повинно бути централізму і поділу на державні і недержавні народи, що всі народи повинні бути державними, але далі йшли застереження, що в першу пору автономія країв і народів Росії буде виявлятися у різних формах — від крайового земського самоуправління до широкої національно-територіальної автономії¹³.

А поки що Тимчасовий уряд не вважає себе уповноваженим проголосити перед Установчими Зборами федеративний устрій. Це була гра слів. Тимчасовий уряд в особі Славинського, очевидно, демонстрував свою неготовність і небажання йти на рішучі кроки в справі національно-державного будівництва, а отже, і недалекоглядну політику, яка врешті-решт і приведе до краху Російської держави.

Протягом перших кількох днів з трибуни з'їзду лунали привітання. Як уже зазначалося вище, на з'їзді прибули делегати від польського народу, які висловили його волю. Представник польських демократів Кноль та представник польської соціалістичної партії Лукашевич повідомили присутніх про позицію польської сторони, яка зводилась до утворення незалежної держави¹⁴. Це було цілком закономірне і законне прагнення до свободи польського народу, який більше ніж століття зазнавав національного гніту з боку царського самодержавства, не один раз повставав проти тиранії, і, дочекавшись революційних змін, твердо і рішуче заявив про свою волю. Аналогічну позицію про прагнення до створення самостійної держави зайняла делегація литовців, від імені якої виступили Й. Тулас та А. Вольдемар.

Решта учасників з'їзду були одностайні, виголошуючи необхідність перетворення колишньої «тюрми народів» на федеративну демократичну республіку, вбачаючи свої народи федеративними одиницями. І, Мачаваріані, представник грузинської націонал-демократичної партії, наголосив, що «треба думати не про те, щоб розірвати старі договори, а про те, щоб ці договори поновити». Месєрович (латиські стрілки) з боєм у голосі говорив про те, що латиські полки першими наклали головами після останнього прориву німців біля Риги, що вони позбулися свого краю, своїх осель, своїх рідних. Він наполягав на скликанні Установчих Зборів народів Росії ще до загальних Всеросійських Установчих Зборів¹⁵.

На з'їзді від імені організації сіоністів була зачитана Гіндесом досить довга декларація, в якій висловлювався погляд партії на способи забезпечення прав національних меншин і побажання, щоб нарешті були здійснені ідеали справедливості і волі. Проте саме в питанні про способи забезпечення прав національних меншин серед єврейських представників єдності не було. Шац Акін від імені Об'єднаної єврейської соціалістичної партії вбачав шлях розв'язання цієї проблеми в наданні євреям національно-персональної автономії. Він доводив, що російський уряд повинен декретом визнати право кожної нації на утворення «екстериторіальної національної спілки, після чого нація може скликати свої національні Установчі Збори для виявлення свого колективного бажання щодо устрою держави». Цю думку підтримував і інший представник єврейства Сиркін. З ними у дебати вступили Шехтман і Борохов (партія Паолей-Ціон), які обстоювали національно-персональну автономію в Палестині¹⁶. А програма Бунду мала виключно культурно-національний характер. Так до закінчення з'їзду представники єврейського народу і не зуміли знайти спільної мови між собою, і зрештою З'їзд Народів Росії не прийняв жодної постанови з цього питання, засвідчивши тим самим його надзвичайну складність і суперечливість.

Однією з найяскравіших на з'їзді була промова М. Грушевського як представника української народності. Він висловив думку, що недовіру до федеративного руху з боку російської демократії можна пояснити лише спадковістю старого царського централізму, що «федералізм є принципом, об'єднуючим і зберігаючим єдність Росії». Грушевський досить чітко визначив позицію української сторони, зазначивши: «Україна не йде через федералізм до самостійності, бо державна незалежність лежить не перед нами, а за нами. Ми уже раніше об'єдналися з Росією як незалежна держава і своїх прав ніколи не зрікалися... Ми не будемо казати, що ми дуже любимо російську республіку, бо до сеї пори ми від неї нічого доброго для себе не бачили... Наші симпатії може придбати той «палац народів», який ми хочемо зробити з Росії»¹⁷.

У приміщенні Педагогічного музею лунали нові й нові натхненні виступи. Свої привітання виголошували представники: від молдаван — Іонку, забайкальських бурятів — Ямпілов, Білоруської Центральної Ради — Михайловський, мусульман — Векілов, Юсуф Мусуфал, Бен Ізіров, латишів — Бахман і Сержант. Завжди бути з народом, боротись за його волю, боронити свої козачі вільності і права проголошували представник донських козаків Карасьов, представник козаків Південно-західного фронту Долгов та представник «Совета всех казачьих Войск» Іванов. Останній обгрунтував участь козацтва на з'їзді тим, що козаки свого часу становили до певної міри окрему державу на Дону, входили через послів в відносини з іншими державами. Тільки за Петра І було накладено на них кайдани. Іванов висловив надію, що народи Росії приймуть козаків у свою сім'ю, і зачитав декларацію «Совета всех казачьих Войск», яка й була покладена в основу постанови з цього питання.

Доповіді делегатів з'їзду на пленарних засіданнях були присвячені різним аспектам і проблемам федеративного устрою: С. Гаєвський — «Федерація в зв'язку з теорією державного права», А. Вольдемар — «Про майбутній федеративний устрій Росії», Б. Борохов — «Про економічне обґрунтування необхідності федерації» та «Про державну й національну мову», І. Маєвський — «Про кооперацію центральних і крайових властей в майбутній російській республіці», М. Шац Акін — «Про забезпечення прав національних меншостей», М. Сиркін — «Про національно-територіальну автономію», М. Кушнір — «Про принципи і проекти поділу Росії на штати», Ф. Лещенко — «Про відношення окремих штатів до центральних органів федерації». Як бачимо, спектр питань, що піднімалися учасниками з'їзду, був досить широкий. Крім пленарних засідань два дні відбувалися наради і дискусії по секціях (делегати кожного окремого народу організували окрему секцію) і комісіях. Безумовно, і це закономірно, що серед учасників були різні думки, підходи, адже з'їзд такого масштабу проходив вперше в історії Російської держави. Проте всі делегати продемонстрували готовність шукати порозуміння, однаковість з принципових питань, і врешті-решт на підсумковому засіданні були одногослосно ухвалені резолюції, які відбили дух З'їзду Народів Росії.

У постанові «Про федеративний устрій Російської держави» зокрема зазначалось, що головною хвибою державного устрою Росії як при старому ладі, так і після революції є надмірне зосередження законодавчої і виконавчої влади¹⁸, що це гальмує розвиток держави, затримує зростання господарської самостійності окраїн, веде до їх визискування. Необхідно було виробити гнучкий національно-адміністративний апарат, який враховував би місцеві особливості. Учасники з'їзду продемонстрували розуміння того, що безладдя, яке спостерігалось на всіх ділянках державного життя, своїм джерелом мало саме централістичний лад. Дана постанова відбила готовність всіх народів Росії будувати державу на нових підвалинах, на широкому демократичному ґрунті, державу рівну серед рівних.

Окремою постановою з'їзд обґрунтував принцип національно-персональної автономії, зокрема відзначивши, що національно-територіальна автономія не розв'язує остаточно питання національних меншин та малих націй, а отже:

«1. Кожна з національностей, що живе в Росії, має право на національно-персональну автономію, на оформлення нації в легально-правовий союз, який охоплює її членів зі всіх просторів держави.

2. Обсяг компетенції, а рівночасно і форми внутрішньої організації національно-автономних установ, буде усталено національним загальним збором даного народу, скликаним на основі загального, рівного, тайного, пропорційного і без різниці статі, виборчого права.

3. Державний закон гарантує для національних меншин, які мешкають в даній місцевості, усталений законом мінімум, право вживати свою мову як у місцевих державних чи крайових установах, так і в органах місцевої самоуправи»¹⁹.

Це була надзвичайно важлива постанова, яка, імовірно, була оптимальним варіантом національно-державного будівництва на той час. Гнучкий механізм національно-персональної автономії давав можливість задовольнити інтереси особи, нації, держави одночасно, не порушуючи територіальної цілісності держави і не перешкоджаючи прогресивним інтеграційним процесам. Нація ставала суб'єктом національних прав, наділялась статусом колективної юридичної особи.

З'їзд ухвалив і рішення стосовно деяких окремих народів. Як уже згадувалось, серед делегатів були представники Центральної Ради Білорусії, які і виступили із заявою про те, що значній частині Білорусії, захопленій ворогом, загрожує небезпека бути відірваною від решти території, тим самим може бути порушено законне право білорусь-

кого народу на самовизначення. З огляду на цю заяву З'їзд Народів Росії прийняв постанову, в якій звернувся до Тимчасового уряду з вимогою видати негайно декрет про «автономію Білорусії в межах російської демократичної республіки з остаточним прилученням до автономної Білорусії також всіх захоплених ворогом міст і місцевостей в етнографічних межах розселення білоруського народу»²⁰. Аналогічна постанова була прийнята і стосовно Латвії, оскільки Німеччина уже виявила намір прилучити до себе захоплені нею території Прибалтійського краю.

Твердо стоячи на ґрунті поважання права кожного народу самому вирішувати свою долю, враховуючи, що Всеросійський Литовський Сейм в Петрограді в червні 1917 р. висловився за утворення суверенної литовської держави в етнографічних межах, форму внутрішньої організації якої повинні визначити Литовські Установчі Збори, З'їзд Народів Росії звернув увагу на необхідність видати особливий декрет, за яким повинно бути визнано право литовського народу на утворення суверенної литовської держави з частин російської та пруської Литви, а також литовської частини Сувалкської губернії, яку все ж таки було приєднано до Польщі всупереч волевиявленню литовців, при додержанні засад самовизначення²¹. Прийняття даної постанови свідчило про глибокий демократизм З'їзду Народів Росії.

Із розумінням з'їзд поставився до справи козаків. Заслухавши декларацію «Совета всех казачьих Войск», в якій козаки виклали своє бачення принципів, на яких повинна будуватись майбутня Російська Федеративна Республіка, а саме, за прикладом Сполучених Штатів Америки, заявивши, що вони прагнуть влитись в сім'ю вільних народів, делегати з'їзду погодилися з принципом окремоті козацтва зі всіма правами на його самостійне існування через особливі обставини історичного буття²².

Цілком зрозуміло, що нові засади національно-державного будівництва вимагали і нового ставлення до національних культур, розвитку яких русифікаторська політика завдала непоправимої шкоди. У цьому зв'язку на з'їзді особливого статусу надавалося національним мовам. У постанові «Про загальнодержавну та крайові мови» наголошувалося, що «в майбутній Російській федеративній республіці має бути забезпечено цілковиту волю всім мовам в приватних та приватно-правових зносинах», в окремих державах — частинах федерації повинні визнаватись одна або кілька крайових мов, а російська мова — стати «загальнодержавною мовою для зносин центральних органів федеративних одиниць з центральними органами федерації та між собою». Щодо школи, церкви і суду загальнодержавна мова не повинна була мати жодної переваги над іншими крайовими мовами²³.

З метою завершення війни і укладення справедливого миру було визнано за доцільне реорганізувати «спеціальні наради по обласній реформі» в спеціальну Раду національностей при Тимчасовому уряді для захисту інтересів недержавних народів і вирішено, що в представництво Росії на мирній конференції мають увійти їх представники, оскільки при визначенні майбутніх кордонів і встановленні міжнародних гарантій будуть вирішуватись життєві питання всіх народів²⁴.

З'їзд висловився за скликання поряд з Всеросійськими Установчими Зборами крайових установчих зборів, які мали визначити компетенцію і форми організації національно-автономних інститутів²⁵.

Для розробки і втілення в життя завдань автономно-федералістичного будівництва було ухвалено створити Раду Народів, до складу якої увійшли по 4 представники від кожного народу, що брали участь у з'їзді. Раді надавалось право приймати до свого складу представників тих народів, що не були присутніми на з'їзді, право створювати ті установи, які будуть необхідні в процесі роботи, для об'єднання праці національних військових організацій може бути утворено Осередковий

Військовий Комітет». Передбачалось, що Рада Народів буде не тільки виробляти принципи майбутнього ладу російської держави для Установчих Зборів, а й буде ланкою для постійних зв'язків федеративних одиниць для вироблення спільної тактики народної Росії.

Постійним місцем перебування визначався Київ, а друкованим органом, який би висвітлював всі сторони діяльності Ради Народів, суб'єктів федерації, ставав журнал «Свободный Союз».

Відразу після закінчення з'їзду відбулося перше засідання Ради Народів, яка мала установчий характер. На ньому було призначено членів тимчасово обраних до складу Ради. Очолив її Грушевський.

Але спроби Ради Народів розгорнути намічену діяльність не дістали підтримки з боку Тимчасового уряду, російської демократії. Обрана з'їздом спеціальна делегація терміново виїхала до Петрограда на Демократичну нараду. Проте виступ її представника практичних наслідків не мав.

З 24 по 27 жовтня 1917 р. в Києві відбулося засідання I сесії Ради Народів, у постанові якої зазначалось:

«Рада Народів візьме участь у Всеросійських установчих зборах. ...Вважаючи потрібним об'єднання організації народів Росії, Рада Народів постановила утворити початковий гурт з українського військового комітету та місцевих військових національних організацій для скликання конференції представників національних військових частин. ...Після скликання місцевих установчих Рад повинен бути скликаний Конгрес Народів для погодження праці місцевих установчих Рад та згоди в спільних справах, що порушуватимуться на Всеросійських Установчих Зборах»²⁶.

Однак несприятливі зовнішні чинники, великодержавницька політика Тимчасового уряду унеможливили практичну реалізацію рішень З'їзду Народів Росії у Києві. Проте ця подія стала помітним кроком народу України до національного самовизначення.

¹ Потолицький В. А. Теорія української політології.— К., 1993.— С. 57—72, 170.

² Зі з'їзду національностей у Києві // Українське слово.—1917.—3 лист.

³ Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна.— Відень, 1917.— С. 3—4.

⁴ Там же.— С. 14—15.

⁵ Саликовский А. Ф. Кризис федеративной идеи на Украине.— К., 1919.— С. 2.

⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917—1920 рр. Т. 1.— Відень, 1921.— С. 39.

⁷ Дорошенко Д. Історія України. 1917—1923 рр. Т. 1.— Ужгород, 1932.— С. 107.

⁸ Центр. держ. арх. вищих органів державної влади і державного управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 1115, оп. 1, спр. 13, арч. 5104.

⁹ Саликовский А. Ф. Указ. соч.— С. 2—3.

¹⁰ Громадянин.— 1917.— № 15, 16, 10 (23) вер.

¹¹ Нова Рада.—1917.—15 вер.

¹² Там же.—10 вер.

¹³ Там же.—12 вер.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 5.

¹⁵ Нова Рада.—1917.—10, 12 вер.

¹⁶ Там же; Шляхи.— 1917.— № 9, 10.— С. 581—585.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

¹⁸ Київська Земська газета.— 1917.— 30 вер.; Нова Рада.— 1917.— 15 вер.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же.

²³ Там же.

²⁴ Там же.

²⁵ ЦДАВО України, ф. 1115, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²⁶ Вісник Генерального Секретаріату.— 1917.— 23 листопада.